

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

47.71 xalq yaradıcılığı

UOT 398; 801.8

47.09 ədəbiyyat tarixi

UOT 82 (091)

XIX ƏSR POEZİYASI VƏ AŞIQ YARADICILIĞI
(QARŞILIQLI ƏLAQƏ VƏ TƏSİR)

N.Q.XƏLİLOV

Bakı Dövlət Universiteti

nizami.xalilov@bk.ru

Burada göstərilir ki, təkə aşiq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə deyil, həmçinin XIX əsrdə divan ədəbiyyatı istiqamətində də, təriqət şeirində də, dini mövhumata müqavimət ədəbiyyatında da, satirik şeirlərdə də, maarifçi-realist istiqamətdə yazılmış poetik ənənələrdə də aşiq şeirinin təsiri duyulmaqdadır.

Aşiq şeiri ənənələri bütün ədəbi istiqamətlərdə öz nüfuzlu yerini tutmuş, klassik üslubda yazan bir sıra görkəmli şairlər yaradıcılığında xalq-aşiq şeirinin poetik elementlərindən, bədii vasitələrindən, şeir formalarından ustalıqla istifadə etmişlər.

Açar sözlər: XIX əsr yazılı poeziya, aşiq şeirinin şəkilləri, realizm, satira, folklorşünaslıq

Məlumdur ki, XIX əsr ədəbiyyatımız növ və janr zənginliyi baxımından diqqət çəkən, metod və üslub cəhətdən mübahisə doğuran dövrdür. Təbii ki, o dövrdə yazılmış bədii materialların yenidən qiymətləndirilməsi, şərhli vacib və gərəklidir.

İstər yazılı, istərsə də aşiq ədəbiyyatında yeni yaranan əsərlər məzmununa görə, özündən əvvəlki ədəbiyyatlardan xeyli dərəcədə fərqlənmiş, dövrə uyğun olaraq millətin gerçək, real həyatını, düşüncəsini, ruhunu əks etdirmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında gələcək nəslin taleyində müəyyən iz buraxmış, müasiri olduğu cəmiyyətin problemlərinə reallıqdan baxan maarifçi filosofumuz M.Ş.Vazehin isə ən çox diqqət yetirdiyi məsələ cəmiyyətin dinə münasibətidir. M.Ş.Vazeh hesab edirdi ki, din alimləri islamla bağlı əsil həqiqəti həmişə millətdən gizlədiblər.

Ruhanilərin anlaşılmayan duaları və moizələrinin xalqın əzabını daha da artırdığını görə Vazeh dini təbliğ edən şairlərə də qulaq asmağın mənasız olduğunu açıq şəkildə bildirərək yazır: “Nəğməsindən məscid havası gələn şairlərin, Başları boşdur yəqin, ağılları deyil dərin” (1, 46). Vazeh aşkar şəkildə xalqın bu gün ruhanilərə, müctəhidlərə deyil, vətənpərvər, millətsevər insanlara ehtiyacı olduğunu bildirir.

O, haqlı olaraq, az qala xalq şeiri ruhunda yazırdı:

...Fəlakətə, işgəncəyə, kədərə,
Üstün gəlib qılinc çəkmək gərəkdir.
Ümid bağla sən bir yolluq hünərə,
Üləmlər nə desələr, kələkdir (1, 37).

Görünür, bu səbəbdən, Gəncə məscidlərinin birində M.F.Axundzadəyə dini elmləri öyrədərkən, Mirzə Şəfi onu ruhani olmaq fikrindən daşındırmışdır. Mirzə Şəfinin onu “riyakar və şarlatan” olmaqdan – ruhanilikdən uzaqlaşdırmaqda məqsədi İslam dininə nifrət oyatmaq yox, başqa mədəniyyət tipinin, başqa təhsil sisteminin, yeni tarixi mərhələdə, xalqa namuslu və faydalı xidmətin daha səmərəli yolunun mövcudluğunu göstərmək, başa salmaq və inandırmaq idi (2, 216-217). Yazılı ədəbiyyatda artan bu motiv şəxsiz aşiq ədəbiyyatından gəlirdi.

Qasım bəy Zakirin isə daha çox Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazması, türk dilinin saflığının qorunmasında və cəmiyyətdəki nöqsanları, geriliyi tənqid etməsində və s. məsələlərə münasibətdə müəyyən rol oynamışdır. Zakirin fikrincə, artıq onun dövründə heç kəs mollaya, qaziyə inanmır, çünki xalqı xarab edən ruhanilərin, qazilərin özüdür.

Beləliklə, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, M.F.Axundzadə öz yaradıcılıqlarında həm dövrlərinin problemlərinə gerçək kontekstdən yanaşmaları və dini xurafatı daha cəsarətlə tənqid etmələri (M.Ş.Vazeh), həm müəyyən qədər də olsa, təmiz Azərbaycan türkcəsində, xalq-aşiq şeiri üslubunda yazmaları (Q.Zakir), həm də Qərb mədəniyyətinin müsbət cəhətlərini təbliğ etməklə (M.F.Axundzadənin və İ.Qutqaşınlı) fərqlənilər və XIX əsrdə milli ədəbi dilin, milli məfkurə və dünyagörüşün formalaşmasına güclü təkan veriblər.

XIX əsrdə milli-mənəvi varislik faktoru mühüm yer tutur. Xüsusilə, A.A.Bakıxanov Qafqaz-Azərbaycan türklərinin tarixinə aid ayrıca bir əsər yazmaqla, Qafqazda qədim bir millətin yaşadığını ortaya qoymuş oldu ki, bu da yeni nəsə böyük təsir göstərdi. Eyni zamanda, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.B.Qutqaşınlı, Q.B.Zakirdə olan bu güclü və yeni milli ruh yazılı ədəbiyyatda M.F.Axundzadəni, S.Ə.Şirvanini, X.Natəvanı, M.M.Nəvvabı, Mirzə Baxış Nədimi, xalq poeziyasında Məhəmməd bəy Aşiqi, Baba bəy Şakiri, Mücrim Kərim Vardanini, aşiq sənətində isə Aşiq Alını, Məlikballı Qurbanı, aşiq şeirinin Nizamisi Aşiq Ələsgəri, Aşiq Pərinə, Şəmkiqli Aşiq Hüseyni və başqalarını yetişdirdi. Bir sözlə, yeni nəsildə milli xüsusiyyətlərin nisbətən qabarıq şəkildə ortaya çıxmasında milli-mənəvi varislik amili, eyni zamanda,

milli-mənəvi dəyərlərə ideoloji münasibət mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Belə ki, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və b. artıq millət, din, vətən və bu kimi anlayışlara fəlsəfi, siyasi və ideoloji yöndən baxmağa başladılar. Əgər A.A.Bakıxanov millətin keçmişini, əsasən, tarixi mövqedən işıqlandırırıdusa, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi və b. fəlsəfi, siyasi, ideoloji şərhlər verməyə başladılar və burada onlar xalq təfəkkürünə, xalq ədəbiyyatı ənənələrinə, aşıq sənətinə də arxalanırdılar. Bunlar istər-istəmən milli ideologiyamızın digər sahələrinə, xüsusən bədii-poetik təfəkkürün, həmçinin hər şeydən xəbərdar ustad aşıqların poetik təfəkkürünün yeni istiqamətdə inkişafına və formalaşmasına səbəb oldu...

Lakin bütün bu yenilikçi-maarifçi mütəfəkkirlər dürüst bilirdilər ki, milliliyimizi, millətə məxsus bütün mənəvi dəyərləri, o cümlədən milli ideologiyamızı da bu ad altında olmasa da, başqa-başqa təzahür formalarında əsrlər boyu qoruyan, onun saxlanacağı yeri olan aşıq şeiri, xalq təfəkkürü, el ədəbiyyatı olmuşdur... Beləliklə, Azərbaycan bədii fikində həmişə aparıcı olan poeziya milli-ənənəvi köklərə, genetik başlanğıca, ənənəyə sədaqətini və bağlılığını da qoruyub saxlayırdı. Azərbaycan ədəbiyyatında Qasım bəy Zakirin, Mirzə Baxış Nadimin, Baba bəy Şakirin, Kazım ağa Salikin, Əbülqasım Nəbatinin, Mir Möhsün Nəvvabın və bu kimi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng simalarının meydana çıxmasının, çoxsaylı poetik məclislərin fəaliyyətinin milli ictimai şüurun və estetik düşüncənin milli varlığı mühafizə və müdafiə stixiyası ilə birbaşa bağlı olduğunu, sırf estetik hadisə mənasında isə ədəbi prosesin inkişafında xalq-aşıq poeziyası ənənələrinin rolunu yaşatmaq psixologiyasından güc aldığını görürük. Bu mənada, sübut olunur ki, müstəmləkə şəraitində yaşayan Azərbaycan ədəbi mühitində də həm yeniləşmə, həm də ənənə yaşanmaqdaydı və buna görə də, əsrin ədəbiyyatı həm yeniləşmə, həm də ənənə zəminində araşdırılmalı, öyrənilməli və təqdim edilməlidir...

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, biz ilk dəfə müşahidə etdik ki, aşıq poeziyası təkcə xalq-aşıq şeiri tərzində yazılan əsərlərdə deyil, həmçinin XIX əsrdə divan ədəbiyyatı istiqamətində də, “Ədəbi məclislər”də də, XIX əsr təriqət şeirində də və dini-mövhumata müqavimət ədəbiyyatında da, XIX əsr satirik şeirində də, maarifçi-realist istiqamətdə də klassik poetik ənənələrin yaşadığı kimi, bütün bu istiqamətlərdə mövcud əsrin ədəbiyyatında əsas bədii istiqamətlərdən olmuşdur. Aşıq ədəbiyyatının, aşıq şeiri tərzinin ciddi bədii-estetik təsiri, aşıq şeiri ənənələri bütün ədəbi istiqamətlərdə öz nüfuzlu yerini tutmuş və klassik üslubda yazan bir sıra məşhur şairlərin yaradıcılığında xalq-aşıq şeirinin poetik elementlərindən, bədii vasitələrindən, şeir formalarından ustalıqla istifadə edilmişdir.

Bu ənənədə ən mühim istiqamət xalq-aşıq şeirində ictimai motivin yaranması və güclənməsi idi. Həmçinin yazılı ədəbiyyatda bu motivdə yazılan şeirlərin də xalq-aşıq şeiri formasında yazılmasını da təsadüfi hesab etmək olmaz. Məsələn, Qasım bəy Zakirin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Baba bəy

Şakirin, Cəfərqulu xan Nəvanın, Kazım ağa Salikin, Mirzə Baxış Nadimin və b. yaradıcılıqlarından bu timsalda xeyli nümunələr mövcuddur...

Xalq aşığı şeiri üslubunda yazan el şairləri öz lirik qəhrəmanlarının simasında yeni sosial-siyasi mühit tərəfindən sıxışdırılan, əzilən, məzlum və talesiz insanların obrazlarını yaratmışlar. Bu istiqamətdə yaranan lirikada dövrədən, zəmanədən şikayət motivləri güclüdür. XIX əsrdə, xüsusilə Azərbaycanın Rusiya, İran tərəfindən işğalından sonra, bu tayda xalq arasında çar hakimləri və bunların əlaltılarına çevrilən bəylərin zülmünə qarşı qiyam və üsyanlar, qaçaq hərəkəti getdikcə, genişlənir, artırdı.

Azərbaycanda milli şüurun oyanması və milli azadlıq hərəkətinin ilkin rüşeymlərinin yaranması da XIX əsr Azərbaycan reallığının faktıdır və bütün bunlar – milli fikir və duyğuların bədii fikirdə təcəssümünə, realizasiyasına, əyaniləşməsinə mühüm təkan oldu və prosesi sürətləndirdi. Çünki sosial və mənəvi sıxıntıların doğurduğu ağır hökmən sənət və ədəbi fəaliyyət sistemində öz geniş ifadəsini tapmalı idi. Azadlıq ideyası və azadlıq mücadiləsi bir tərəfdən yad rejimə silahlı müqavimət göstərən Nəbi, Kərəm, Dəli Alı və bu kimi türk igidlərinin mübarizəsində geniş vüsət almış qaçaqçılıq hərəkətində, digər tərəfdən isə türk ruhunun azadlığını qoruyan, onu ümumi sıxıntılardan xilas edən Ağ Aşığın, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin saz və sözdə reallaşan dini-ruhani və estetik informasiyasında yaşam hüququnu təmin edirdi. XIX əsr Azərbaycan aşığı mühitinin görkəmli nümayəndələrinin yaratdığı və tarixi reallığı əks etdirən xalq-aşığı sənətinin əsas istiqamətlərinin ümumi mənzərəsi belə idi.

XIX əsrin ustad aşıqlarından Aşıq Alının (1801-1911) şeirlərində zəmanədən şikayət, ictimai haqsızlıqlara etiraz motivləri güclüdür. Onun qoşma və gəraylarında zəhmətkeş xalqı incidən müftəxor ağalar – çinovnik, pristav və bəylər cəsarətlə tənqid olunur. “Oldu” rədifli gəraylısında isə özünün tənqid oxlarını daha yüksək kürsülərin sahiblərinə – şahlara, padşahlara yönəldir. Şeirdə zəhmətkeş insanların çəkdiyi əzablar lirik qəhrəmanın simasında ümumiləşdirilir. Səhərdən axşama qədər cəfa çəkməkdən belə əyilmiş zəhmət adamlarının gün-güzəranını real əks etdirmək üçün aşığı onları şahlarla qarşılaşdırır. Şahlar başlarında tac gəzdirib şən-firavan ömür sürür, dövrən keçirir, əməkçi xalq isə səhərdən axşama qədər çalışır, əkib-becərir, ancaq çörəyə, suya, hətta xoş bir sözə də möhtac yaşayırlar:

Şah başında tac yaşadı,
Rəncbər əkdi-ac yaşadı.
Xalq sözə möhtac yaşadı,
Nə insaf, nə iman oldu (3, 27).

Məsələn, Aşıq Ələsgərin zamana, dövrə bu münasibəti və fikri XIX əsr xalq-aşığı şeirinin əsas motivini təşkil edirdi:

Nələr gördüm, gəşt elədim dünyanı
Hər bir işin qilü-qalı varıymış.
Yaxşı günün olurmuşsa yamanı,

Yaman günün yaxşı halı varıymış (3, 11).

Qoşmada aşiq-şairin “dünyanın qeylü-qalı”ndan, insan ömrünün yaxşı-yaman günlərindən şikayəti, narahatlığı əks olunur. Muxənnət zəmanənin, dövrünün ortaya çıxardığı “hərcayıdan, muxənnəsdən, nadandan” sənətkara, saz-söz adamına dəyən ziyan, zülm, haqsızlıqlar (Qasım bəy Zakirin başına gələnləri xatırla) Aşiq Ələsgər kimi sənətkarı dərindən düşündürür, narahat edir, “Dad sənin əlindən, a qanlı fələk!” – deyə, etirazını bildirir, “Qaldım səməndər tək qəm dəryasında” deyə, yanğı çəkir, səməndər təkin yanib-yaxılır (Səməndər quşu barədə əfsanəni xatırla), “Şahiddə iman yox, bəydə ədalət” deyir, “Ələsgər, üsyanın çıxıbdı sandan!” – deyərək, az qala, sosial haqsızlığa qarşı üsyana, cihada çağırır (3, 12).

Bu motiv mühitə elə güclü təsir edirdi ki, qaragüruh da dözümsüzlük göstərir, saz-söz sənətinə qarşı çıxır, hətta müxtəlif fitva və vasitələrlə onu mühihdən sıxışdırıb çıxarmağa çalışırdı. Bu dövrdə xalq arasında məşhur olan Aşiq Musa saz-söz sənətini haram elan edən fitvaçı şəriət adamlarının iç üzünü belə açır:

Məclisləri abad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Məlul könüllər şad eylər,
Nə günahı telli sazın?

...Yoldan çıxıb, yolun azmır,
İblis kimi ara pozmur,
Molla kimi cadu yazmır,
Nə günahı telli sazın? (3, 37).

Eləcə də Aşiq Musanın həməsri, Şəmkirli Aşiq Hüseyn də digər müasirləri kimi qoşma və gəraylılarında tufeyli bəyləri, dindən, şəriətdən uzaq, dindən sui-istifadə edən ruhaniləri tənqid etdiyinə görə onlar da aşığı “dinsiz”, “kafir”, “firəngi” adlandırmışlar. Mütərəqqi fikirlər carçısı olan aşiq, “Mollalar” qəbilindən olan şeirlərində bu cür zümrəyə layiqli cavab vermiş, poeziyada ictimai məzmunlu təmayülün güclənməsinə layiqli tövhə vermişdir.

Beləliklə, el şairlərinin, aşıqların yaradıcılığında ictimai motivlər çoxalır, yeni üslubi istiqamətə çevrilir. Bu dövrün həm xalq-aşiq ədəbiyyatında, bunun təsiri ilə də yazılı ədəbiyyatda çarizmin qəddarlığı, xalqı soyan qanun-qaydaları, çar məmurlarını, bu qəddarlığa uyan, istifadə edən bəyləri, ruhaniləri qamçılayan, tənqid edən, zülmə qarşı mübarizəyə çağıran şeirlərə sıx-sıx rast gəlmək olur.

XIX əsrin yazılı ədəbiyyatında xalq-aşiq şeiri üslubi istiqamətinin yaradıcısı olan Qasım bəy Zakirin bütün yaradıcılığında, o cümlədən Mirzə Fətəli Axundzadəyə ünvanladığı, tamamilə xalq-aşiq şeiri üslubunda yazdığı mənzumədə bu tipdə və xarakterdə olan xanzadələr, bəylər, üləmələr, hacılar,

murovlar, darğalar, seyid və mollaların, vaizlərin, xalqı aldadan tacirlərin ifşa edilən obrazları fikrimizə ən bariz misaldır:

...Xanzadələr şişə taxır rəyəti,
Özlərinin deyil malı, dövləti;
Orda təpər harda düşsə fürsəti,
Mujiki seyr elə, ağayə bir bax!

Qasım bəy Zakirin xalq-aşıq şeiri üslubunda yazdığı ictimai məzmunlu şeirlərində etiraz-protest motivi kəskin bir şəkildə verilir, yaranan poetik xarakter obyektivliyi, prinsipial mövqeyi, haqsızlıqla barışmazlığı, hətta üsyankarlığı ilə diqqəti cəlb edir, poeziyamızda yeni lirik xarakter qismində özünü təqdim edir. Xalq-aşıq şeirindən süzülüb gələn bədii boyalar onun şeirlərinə xüsusi bir gözəllik və cazibədarlıq aşılayır, M.F.Axundzadənin diqqətini cəlb edən poeziyamızda Q.Zakirə qədər müşahidə edilməyən estetik amala çevrilir.

Qasım bəy Zakirin yüksək bədii ilhamla yazdığı bu əsərləri şeirimizdə spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilərək yeni bir poetik təmayül yaratdı, M.F.Axundzadənin (Səbuhinin), Baba bəy Şakirin, Aşıq Pərinin, Mirzəcan Mədətovun, Məhəmməd bəy Aşıqin, Cəfərquluxan Nəvanın poetik yaradıcılıqlarında özünü aşkar biruzə verdi...

Bu məsələlərdən bəhs edərkən Salman Mümtaz yazırdı: «Molla Pənah Vaqifin getdiyi yolu təqib edən və xalqa yanaşmaq üçün Vaqifdən daha cürətli və cəsarətli addımlar atan namdar sairlərimizin başçısı, bayraqdarı Qasımbəy Zakirdir... Zakirdən əvvəl elin və xalqın dərdlərindən sözgəlişi qəbiləndən olaraq üstüörtülü surətdə bir və iki beyt yazan tək-tək şairlərimiz olmuşsa da, Zakir kimi cəsarətli, hər bir sinfin eybini, suçunu apaçıq üzünə çırpıb xəyanət və cinayətin də tamamilə gözlərinin içinə söyləyəni olmamışdır. Seyid, molla, qazı, təbib, darğa, tacir, bəy, mülkədar, murov, naçalnik, bəyzadə, xanzadə, xan, xülasə o vaxtın bütün qüvvətli, nüfuzlu və zəbərdəst adamları Zakirin dəhşətli şeirləri sayəsində mümkün qədər tədib olunmuşlar» (5, 111).

Beləliklə, XIX əsr yazılı və xalq-aşıq poeziyası zalım və qaniçən bəylərin, fırldaqçı ruhanilərin, öz əməyi ilə dolanmaq istəməyib başqalarını istismar edən bütün yuxarı təbəqə nümayəndələrinin insanlıqdan kənar hər cür eyib və hərəkətlərini bədii sözün vasitəsilə, aşiq şeiri üslubunda ifadə etməkdən çəkinmirdilər. Çünki xalq-aşıq şeiri üslubu xalqa, dinləyiciyə daha asan və tez çatır, dillər əzbərinə çevrilir, daha təsirli olur.

Ümumiyyətlə, bədii-tarixi fakta belə bir yanaşma üsulu imkan yaradır ki, klassik şeir üslubu ilə aşiq şeiri arasındakı orta qəmlər ortaya çıxsın, yazılı və şifahi aşiq şeiri poetik üsullarının qarşılıqlı təsiri, bir-birini zənginləşdirməsi müasir nəzəri prinsiplərə uyğun şəkildə tədqiq edilsin və öyrənilsin...

ƏDƏBİYYAT

1. Vazeh M.Ş. Nəğmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 96 s.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri, 3 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan aşiq şeirindən seçmələr. 2 cildə, II c. (Tərtib edənlər: Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, H.İsmayılov). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.
4. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
5. Mumtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.

ПОЭЗИЯ И АШУГСКОЕ ТВОРЧЕСТВО XIX ВЕКА (ВЗАИМОСВЯЗИ И ВЛИЯНИЯ)

Н.Г.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Здесь повествуется о том, что влияние ашугской поэзии ощущается не только в произведениях ашугского стиля, но и в направлении диванной литературы, в сектантской поэзии, в литературе сопротивления религиозному суеверию, в сатирических стихах и в поэтических образцах передового и реалистического направления XIX века. Традиции ашугской поэзии заняли свое достойное место во всех литературных направлениях; ряд выдающихся поэтов, творивших в классическом стиле, в своем творчестве искусно использовали поэтические элементы народной – ашугской поэзии, художественные средства и стихотворные формы.

Ключевые слова: письменная поэзия XIX века, формы ашугской поэзии, реализм, сатира, фольклористика

POETRY AND ASHUG CREATIVITY IN THE XIX CENTURY (INTERRELATION AND INFLUENCE)

N.G.KHALILOV

SUMMARY

It is noted that the influence of ashug poetry is evident not only in the works of ashug style but also in divan literature, sect poetry, literature of resistance to religious superstitions, satirical poems, poetic samples of progressive and realist directions of the XIX century. Traditions of ashug poetry took worthy places in all literary directions; a number of poets creating in classic style skillfully used poetic elements of folk – ashug poetry, artistic means and poetic forms in their creativity.

Key words: XIX century written poetry, ashug poetic forms, realism, satire, folklore studies